ISSN 2078-6441. Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2018. Випуск 52. С. 3–14.
Visnyk of the Lviv University. Series Geography. 2018. Issue 52. P. 3–14.
http://dx.doi.org/10.30970/vgg.2018.52.10037

УДК 911.52

ЕТНІЧНІ КАРТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПРАЦЯХ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ УЧЕНИХ ХІХ ст.

Андрій Байцар

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, 79007, м. Львів, Україна,
e-mail: andro1966@ukr.net

Розглянуто розвиток уявлень про межі розселення українського етносу на початок складання етнографічних карт території Австрійської та Російської монархій, починаючи з 20-х років ХІХ ст. Проаналізовано погляди дослідників, що вивчали це питання в різні періоди.

Уперше українська етнічна територія в друкованому вигляді відображена 1477 р. в болонському виданні "Географії" К. Птолемея. Мапа підготовлена способом мідериту з незначними доопрацюваннями Н. Ґермана. Потім ця мапа входила до всіх 57 видань цієї "Географії" аж до 1730 р.

На підставі детального опрацювання й аналізу картографічних джерел, узагальнення результатів етнографічних, історичних та географічних досліджень української етнічної території простежено зміни меж у розселенні українського етносу.

На початку ХІХ ст. у багатьох країнах Європи запроваджено регулярні переписи населення, а також значно активізовано етнографічні дослідження, пов'язані з українським національним відродженням. Це створило об'єктивні передумови для започаткування у 20-х роках ХІХ ст. етнічного картографування. Стало можливим детально, буквально за населеними пунктами, картографувати склад людності, визначати абсолютну і відносну частку окремої національності на певній території.

Хронологічно висвітлено основні картографічні твори, на яких відображена українська етнічна територія. Зроблено опис багатьох етнічних карт. На засадах опрацювання значної кількості картографічних і літературних джерел хронологічно висвітлено історію етнографічного картографування території розселення українців.

Ключові слова: етнографічні дослідження, карта, українські землі, етнос.

Питанню відображення території України на західноєвропейських картографічних виданнях присвячені публікації М. Вавричин, К. Галушко, Я. Дашкевича, У. Кришталович, Н. Падюки, Т. Паславського, І. Ровенчака, Р. Сосси та інших, проте воно ще чекає поглибленого вивчення [1–4]. Оскільки українські землі в різні періоди входили до складу різних держав (Польщі, Угорщини, Великого князівства Литовського, Російської імперії, Австро-Угорської монархії, Румунії), то потрібне дослідження різноманітних картографічних джерел території України.

Першими етнічними мапами слов'ян були карти словацьких та чеських вчених Яна Чапловича (1829), Павла Шафарика (1842), француза К. Дежардена (1837) та англійця Г. Комбста (1841), які на довший час стали основою знань про розселення слов'янських народів. У першій половині ХІХ ст. на них опирались інші картографи, укладаючи власні етнічні мапи: К. К. Ф. Радефельд (1844), І. Гауфер (1846), Г. Берґгаус (1848), Й. В. Гойфлер (1849), Ф. Раффельшперґер (1849), Р. Фрьоліх (1849).

Етнографічне картографування території України започаткував словацький етнограф та письменник ***Ян Чаплович*** (Jan Csaplovics; 1780–1847). У ***1825 р.*** він видав монографію “Etnographia Ruthenorum” (Етнографія русинів) на 250 сторінках з детальним описом побуту, страв, одягу, сільського господарства, промислів, ремесел, торгівлі, моралі, календарних та сімейно-побутових обрядів. Праця Я. Чапловича написана на підставі монографії українського філолога та етнографа із Закарпаття Івана Фогорашія-Федоровича (1786–1834) “Историко-топографическое карпато- или угроросиян описание” (доля рукопису досі невідома).

Першою етнічною картою, на якій відображено географічну характеристику закарпатських українців, була “Ethnographische Karte des Konigreichs Ungern sammt Croatien, Slavonien, der ungrischen Militargrenze und der Seekuste / Nach Lipszky” (Етнографічна карта Королівства Угорщини разом з Хорватією, Славонією, угорським військовим кордоном і Примор’ям) Я. Чапловича [8].

Тривалий час карта була основою знань про розселення слов’янських народів, зокрема, українців. Вона видана 1829 р. у м. Лейпциг (без масштабу). Українці, що проживали в межах Угорського королівства, позначені як Рутени *(Ruthenen)* світло-зеленим кольором. Крім українців, на Закарпатті способом ареалів та якісного фону (лініями та кольором) виділено райони проживання угорців і німців.

З того часу назву *Рутени* (нім. *Ruthenen*, фр. *Ruthènes*, англ. *Ruthenians*) почали вживали в картографічних працях й інші вчені. Однак, термін *Рутени* вживали вже в хроніках XI–XII ст. (“Rex Ruthenorum в Annales Augustani”, 1089; “Mare Rutenum” у Гельмольда з Босау; “Ruteni” у Саксона Граматика та ін.). З 1596 р. назва *Рутени* була прийнята в документах римських пап і Римської Курії для унійних українців і білорусів. Наприкінці XVIII – на початку XX ст. термін *Рутени* використовували в Габсбурзькій монархії як етнонім українців.

На карті Я. Чапловича межа між українцями та угорцями (на південному заході) пролягає лінією на південь від Ужгорода (між м. Мукачево та с. Добронь) через села Існієте та Берег, далі – на південний схід. На південному сході від Мукачева вирізнено ареал, де проживають німці, – Унтер-Шенбор (тепер Нове Село). Також відображено тодішній адміністративний поділ на Ужанську, Березьку, Угочанську та Мармароську жупи (усього 17,9 тис. км²). Тут більшість становила українці [3].

Праця французького картографа ***Константа Дежардена*** (Constant Desjardins; 1787–1876) “Ethnographische Karte von Europa, oder Darstellung der Haputvertheilung der europaischer Volker nach ihren Sprachen und Religions-Verschiedenheiten; der Jugend gewidmet von C. Desjardins, mit erklarendem Text von J.H” (Етнографічна карта Європи...) ***1837 р.*** опублікована в “Physisch-statistisch und politischer Atlas von Europa” (Фізико-статистичному і політичному атласі Європи) у Відні [12]. На ній вперше показано етнографічні межі розміщення українців. Масштаб – 1:12 500 000. Розмальовка від руки. Формат без тексту – 33,5×42 см (з текстом – 50×66 см). Літографія. На цій карті автор виділив окремо два етноси – *Russen* (русів) та *Kosaken* (козаків), кількість яких разом – близько 30 000 000 осіб. До Russen (русів) К. Дежарден зачислив Gross Russen (великорусів), *Klein Russen* (малорусів), *Rusniaken* (русняків) на Поділлі та Буковині, *Ruthenen* (рутенів) у Галичині й на Закарпатті. Ареал малорусів – Центральна та Північна Україна. Білоруси на карті не позначені. Kosaken (козаків) автор розділив на етнічні групи: 1) *Ukrainiichen* (українські), 2) *Tshernomoricen* (чорноморські на Кубані), 3) донські, 4) уральські.

У ***1843 р.*** вийшла друга етнографічна карта К. Дежардена “Carte ethnographique ou tableau des peuples de l’Europe classés d’après leurs langues” (Карта етнографічна, або таблиця народів Європи класифікованих відповідно до їх мови). Українські етнічні землі позначені як Petita Russk (Мала Русь).

Англійський картограф ***Густав Комбст*** (Gustaf Kombst; 1806–1846) ***1841 р.*** опублікував свою першу “Ethnographic Map of Europe” (Етнографічна карта Європи), яку перевидавали з доповненнями 1843, 1846, 1848 рр. та ін. У 1846 р. карту опубліковано в атласі шотландського географа ***Олександра Джонстона*** (Alexander Keith Johnston’s) “The National Atlas of Historical, Commercial, and Political Geography”, що містив п’ять карт (чотири фізико-географічні мапи Г. Берґгауса та одну Г. Комбста). Формат мапи – 46,9×56,8 см. Атлас опубліковано в Единбурзі.

У ***1856 р.*** видано карту Г. Комбста “Ethnographic map of Europe according to Dr. Gustaf Kombst ... by A. K. Johnston, F.R.G.S.” також у “Атласі Джонстона”. Більшість карт атласу є літографовані різними кольорами, однак деякі вигравірувано (у 1846 р. карти були всі вигравірувані). Масштаб мапи – 1:9 000 000, формат – 40×33 см. На картах Г. Комбста українці Закарпаття мають назву *ROSNIAK*. Автор по Дніпру провів межу розселення між поляками і росіянами. Українці, білоруси та росіяни об’єднані в один етнос як Russian. У центрі України (по обидва боки Дніпра) автор дав підпис *“Little Russia”* (Малоросія).

Карта “Slovanský zeměvid” [15] мовознавця та етнографа ***Павела Шафарика*** (Pavel Jozef Šafárik; 1795–1861) була частиною виданої ***1842 р.*** книги “Slovanský Narodopis” (Слов’янський народопис) [14], заклала основи слов’янської етнографії.

Вона підготовлена 1838 р., проте на друк не вистачало грошей. Карта та монографія витримали три видання. Друге видання вийшло у тому ж 1842 р., а третє – у 1843 р. Масштаб – 1:4 530 000 (у милях). Формат – 44×51 см. Мідерит. Титул розташовано в лівому нижньому куті, легенду – у правому, етнічну карту півночі Росії (9×14 см) – у верхньому лівому куті. Мапу видано в Празі. П. Шафарик намагався передати назви в транскрипції мов місцевих народів, і підсумок – типово українські назви міст: Lviv, Cernihiv, Charkiv, Mykolajiv тощо. На цій карті, на думку Р. Сосси, чи не вперше виділені серед слов’янських народів “малоруси”, які показані як окремий народ із власним етнічним ареалом, що вірогідно збігається з українським етномовним простором на першу третину XIX ст.

Поряд з великорусами, малорусами і білорусами П. Шафарик за мовним критерієм виокремив ***“новгородців”***. Пізніше вони зникнуть з етнографічних карт. До речі, серед етнографів і нині є думка про значні відмінності між московськими і новгородськими росіянами. Наприклад, Д. Зеленін писав: “с полным правом можно говорить о двух русских народах: севернорусском (окающий говор) и южнорусском (акающий говор)”, а також стверджував, що поділ східних слов’ян на росіян, українців і білорусів є не стільки етнографічним, скільки історико-політичним. Отже, мова йдеться не про три, а чотири східнослов’янські народи. Український народ – найстарший. Білоруський, псково-новгородський, московський (російський) етноси фактично постали як відгалуження від українського, і сталося це не пізніше середини XII ст., тобто майже за сто років до нападу татар. Пізніше псково-новгородці були асимільовані московитами під час експансії Московського князівства на захід за Івана III та Івана IV Грозного. На місце корінних жителів новгородців були завезені московити.

З різними доповненнями етнографічну карту П. Шафарика перевидавали в західноєвропейських довідкових та навчальних виданнях – спочатку німецькомовних, а згодом французьких та ін.

Зокрема, точно за П. Шафариком показані слов'яни на етнографічній карті Європи в німецькому навчальному атласі Генріха Берґгауса (1847). Аналогічно виглядають ареали проживання народів і на французькій "Етнографічній карті Росії" (1852).

У ***1844 р.*** німецький картограф ***Карл Крістіан Франц Радефельд*** (Radefeld Carl Christian Franz; 1788–1874) видав мапу "Europaeisches Russland entworfen und gezeichnet vom Hauptm. Radefeld" (Європейська Росія складена і накреслена Радефельдом), перевидану, зокрема 1851, 1860, 1888 р. і у 1860 р. – в атласі "Grosser Hand-Atlas uber alle Theile der Erde in 170 Karten. Herausgegeben von J. Meyer. Hildburghausen Verlag des Bibliographischen Instituts" [13]. Атлас видано за редакцією німецького публіциста та видавця, засновника "Бібліографічного інституту" ***Йозефа Меєра*** (Meyer Joseph; 1796–1856) в Гільдбурґгаузенському видавництві Бібліографічного інституту (Hildburghausen Verlag des Bibliographischen Instituts). На карті показано українські історико-географічні землі: ***Ukraine*** (Україна), Podolien (Поділля), Volhynien (Волинь), Bessarabien (Бессарабія), Galizien (Галичина), Krimm (Крим).

На підставі ревізії 1843 р., ***І. Гауфер 1845 р.*** опублікував першу в Австрії карту поширення мов на її території, де, зокрема, позначено мовним ареалом і русинів [11].

За матеріалами наступної ревізії 1846 р. аналогічну роботу виконав ***Р. Фрьоліх*** (1849) [10].

Отже, в Австрії, як і в Росії, учені зосередилися на вивченні етнічного складу населення у 40-х роках XIX ст., однак досконаліші статистичні дані дали змогу тут швидше та коректніше заповнити етнографічну карту держави.

Карта німецького географа ***Генріха Берґгауса*** (Heinrich Berghaus; 1797–1884) "Ethnographische Karte der Osterreichischen Monarchie. Nach Bernhardi, Safarik, und eigenen Untersuchungen von HBgs. Febr 1845" (Етнографічна карта Австрійської монархії) ***1846 р.*** [6] поміщена в першому двотомному виданні (1837–1848) "Berghaus'. Physik. Atlas, 1848" (Фізичний атлас). Видавництво –"Justus Perthes Geographische Anstalt Gotha" (Ґота). Масштаб – 1:3 800 000 (не підписаний). Титул розташовано в лівому верхньому куті, легенду – у правому нижньому. Українці, що проживали в межах Австро-Угорської імперії, позначені як *Klein russen* (малоруси). Автор розділив їх на етнографічні групи: *Ruthenen* (на Закарпатті), *Russniaken* (від р. Дністер на схід), *Pokuhenen* (між р. Дністер та Карпатами).

Інша мапа Г. Берґгауса "Ethnographische Karte von Europa" (Етнографічна карта Європи, ***1847 р.***) [7] теж міститься у "Фізичному атласі". Повна назва карти: "Ethnographische Karte von Europa. Auf F.v. Stulpnagel's geogr. Feichnung Zusammengestellt von Potsdam Im Marz 1845; im Stich vollendet November 1846, von Madel II in Weimar. Gotha, bei Justus Perthes. 1847". Масштаб – 1:6 000 000. Титул розташовано в правому нижньому куті, легенду – у лівому верхньому. Формат – 68×85 см. Український етнос позначений як *Klein Russen* (малоруси) і зачислений автором разом з білорусами (Weiss Russen), з новгородцями (Nowogroder), з великорусами (Gross Russen) до Russen. Перемишль, Ярослав, Томашів, Замостя, Ужгород належать до української етнічної території. Українці та інші слов'янські народи точно показані за мапою П. Шафарика "Slovanský zeměvid" (Слов'янські землі) 1842 р.

У цьому ж атласі міститься ще одна етнографічна карта Європи “Uberlicht von Europa mit Ethnograph ..., 1847 р.” Г. Берґгауса. Формат – 42×31,5 см. Українські етнічні землі показані як *Klein Russland* (Мала Росія).

У “Фізичному атласі” (***1848***) є ще одна етнографічна мапа – “Das Russische Reich nach seinen ethnographischen Verhältnissen“ (Етнографічна карта Російської імперії). Масштаб – 1:25 720 000, шкала в німецьких милях. На карті, у легенді перелічені народи та народності. Як і на “Етнографічній карті Європи”, Г. Берґгаус український етнос позначив як *Klein Russen* (малоруси) і зачислив поряд з білорусами (Weiss Russen), новгородцями (Nowogroder), великорусами (Gross Russen) до Russen. Проте етнічні межі між цими народами автор не проводив. Серед слов’ян Г. Берґгаус виділив ще поляків.

Точно за П. Шафариком показані ареали проживання народів, зокрема й українців, на французькій ***“Russe Carte Ethnografique”*** (Етнографічній карті Росії, 1852).

Національний склад населення Галичини, Закарпаття та Буковини відображено на “Ethnographische Karte der osterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der k.k. Direktion der administrativen Statistik” (Етнографічній карті Австрійської монархії) австрійського етнографа та історика ***Карла Черніга*** (Karl Czörnig; 1804–1889) [9]. Масштаб – 1:864 000, формат – 61×80 см. Уперше опублікована ***1855 р.*** у Відні, удруге – 1856 р., згодом – в монографії К. Черніга “Ethnographie der oesterr. Monarchie” (Етнографія Австрійської монархії) 1857 р.

Праця К. Черніга “Етнографія Австрійської монархії” стала фундаментом усіх подальших досліджень етнічного складу Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії. Учений використав найширші дані: церковного обліку, адміністративної статистики з етнічним походженням підданих, даних ревізій 1843 та 1845 рр. й перепису населення 1850–1851 рр. За даними К. Черніга, українців (русинів) в Австрійській монархії налічувалось 2 940,1 тис. (у Галичині – 2 281,8 тис., на Буковині – 145, в Угорщині (Закарпатті) – 440, на Воєводині (теперішній автономний край Сербії) – 6,8 тис. Цікаву статистику К. Черніг навів, щодо етнічного складу австрійської армії. За його обчисленнями, у лавах регулярного війська налічувалося 65,9 тис. осіб русинської (української) національності. Ці дані відповідали реальному стану, за винятком Буковини, де частину українців помилково зачислено до валахів (румун).

Карту К. Черніга згадано в тимчасовій конституції Західноукраїнської Народної Республіки. “Тимчасовий основний закон про державну самостійність Українських земель колишньої Австро-Угорської монархії”, ухвалений 13 листопада 1918 р., визначав межі ЗУНР так: “А р т и к у л II. ГРАНИЦІ. Простір Західно-Української Народньої Республики покривається з українською суспільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії, то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини, та з українськими частями бувших угорських столиць (Комітатів) : Спиш, Шариш, Земляни, Уг. Берег, Угоча і Мармарош, як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга (Ethnographische Karte der osterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der k.k. Direktion der administrativen Statistik, Wien 1855 Masstab 1:864.000)”.

У середині XIX ст. німецькі вчені ***Генріх Кіперт*** (Heinrich Kiepert; 1818–1899) та ***Карл Фердінанд Вайланд*** (Carl Ferdinand Weiland; 1782–1847) ***1847 р.*** уклали карту “Das Europaeische Russland, entworfen und gezeichnet von C.F. Weiland. Berichtigt von

H. Kiepert” (Карту Європейської Росії), де показали українські етнічні землі в межах тодішньої Російської імперії. Опубліковано її в атласі “Hand Atlaas 70 Karten. Weimar Geographischen Institut” ***1856 р.*** Географічним інститутом (Geographisches Institut) у м. Веймар (Німеччина). Масштаб – 1:6 588 000. У легенді карти автори перелічували деякі етноси (серед них українці (*Kleinrussische* (*малоруси*) та *Südrussische* (*південноруси*)), козаки, великоруси, білоруси, поляки, фіни та ін.) та мовні групи й сім'ї.

Розселення українців відображено також на дрібномасштабній “Етнографічній карті Російської імперії” Г. Кіперта виданій у Берліні ***1862 р.*** Титул розташовано у верхній частині по центру, легенду – у правому нижньому куті.

На карті автор виділив один етнос – Russes (русів). До нього зачислив малорусів, тобто українців (*Petits Russiens*), великорусів (R. de la Grande Russie), білорусів (R. de la Russie Blanche), сибіряків (R. de la Siberie) та козаків (*Kozaks*). Ареал розселення українців проходить значно далі на північ від сучасного українсько-білоруського кордону. Усю Слобожанщину (майже до Курська), а також Рівнинний Крим показано як райони, що заселені українцями.

У Берліні ***1867 р.*** вийшла друком карта Г. Кіперта “Völker und Sprachen Karte von Österreich und den Unter-Donau-Ländern” (Карта народів та мов Австрії та дунайських країн). Масштаб – 1:3 000 000. У легенді серед слов'янських народів автор виділив західних слов'ян (чехів, словаків, поляків), східних слов'ян (*Russen* та *Russniaken*; в дужках позначив *Kleinrussen* (малороси), *Ruthenen* (рутени), південних слов'ян (словенців, сербів та хорватів, болгар). *Russen* та *Russniaken* на карті показані одним світло-зеленим кольором, межа між ними не проведена. На карті виразно показано державні та деякі адміністративні кордони, населені пункти тощо.

Ще одну карту Г. Кіперта “Ethnographische Übersicht des Europäischen Orients zusammengestellt von H. Kiepert, Berlin im Mai 1876.” (Етнографічний огляд Європейського Сходу) видано в Берліні ***1876 р***. Формат – 63×47 см, масштаб – 1:3 000 000. Серед слов'янських народів показано сербів, болгар, слововаків та *Russen*. У легенді карти автор розділив Russen на *Ruthenen* (рутени) у Галичині та *Russniaken*.

Французький історик та географ ***Луї-Етьєн Дюсьє*** (Louis Dussieux; 1815–1894) видав у Парижі “Carte Ethnographique de L'Europe...” (Етнографічну карту Європи). Формат – 31×40 см. Мапу складено 1848 р., проте видано лише ***1856 р.*** в “Atlas General De Geographie Physique, Politique Et Historique”. На карті виділено мовні сім'ї та групи. Слов'яни об'єднані в одну мовну групу. Ареал проживання слов'ян позначений лінією синього кольору. Серед слов'ян як окремі етноси виділено Grands Ruses ou Moscovites (росіяни, або московити); *Petit Ruses ou Russniaque, ou Ruthenes* (малороси або русняки, або рутени) та ін. Серед українців (малоросів) Л-Е. Дюсьє розрізняє: *Запорозьких Козаків* (***Cozaques Zaporoguiues***, нижня течія р. Дніпро), ***білих хорватів*** (на північ від Львова, між р. Сян та р. Случ), *древлян* (на південь від р. Прип'ять, між написами Волинь та Полісся), *бужан* (середня течія р. Західний Буг), *дулібів* (на Поділлі, у верхів'ї Південного Бугу), *сіверян* (на північ від р. Десна), *тиверців* (Одещина, між ріками Дністер та Південний Буг) та ін.

На Заході України автор виділив *Galicie* (Галичину) та на захід від Львова – *Russie Rouge* (Червону Русь). Південна Україна на карті – ***Oukraine,*** на Кубані та Донщинні – Козаки (***Cozaques***), Південна Кубань – Tcerkesses (Черкесія) та Cauease (Кавказ).

В Единбурзі ***1856 р.*** у видавництві “William Blackwood and Sons”, вийшов географічний атлас шотландського географа ***Олександра Джонстона*** (Alexander Keith Jhonston;

1804–1871). В атласі поміщена карта “Distribution of man in Europe according to language” (Поширення людини в Європі за мовною ознакою), датована 1854 р. Масштаб – 1:17 000 000. Автор виділив мовні сім’ї: германську, кельтську, греко-латинську, слов’янську. Кожна мовна сім’я позначена відповідним кольором. До слов’янської зачислені росіяни, поляки, болгари, латиші, литовці та ін. Українців та білорусів автор на мапі не виділив. Цікаво, що вся Бессарабія і більша частина сучасної Молдови позначені як слов’янські землі.

Також 1856 р. в Единбурзі О. Джонстон видав “Ethnographic map of Europe according to Dr. Gustaf Kombst” (Етнографічну карту Європи). Формат – 51×62 см. Карту надруковано у атласі “The physical atlas of natural phenomena”. У легенді ні українців, ні білорусів не виділено, є лише росіяни (Russian). Однак уздовж Дніпра, починаючи від Києва і в районі Єлисаветграда переходячи на Лівобережжя, нанесено назву *Little Russia* (Малоросія).

У Празі ***1868 р.*** чеський етнограф та історик ***Карел Яромир Ербен*** (Karel Jaromír Erben; 1811–1870) видав етнографічну “Mapa Slovanskèho Svèta” (Карту слов’янського світу), складену на підставі власного польового етнографічного матеріалу. Автор використав також карти П. Шафарика, французького мандрівника Г. Лежана і М. Ф. Мирковича. Масштаб – 1:6 400 000. Українські етнічні території охоплені лише частково. Це, зокрема, Буковина (Чернівці, Хотин), Бессарабія (Одеса), частково Поділля (Бар, Умань). Український етнос у легенді позначено як *Rusovi*. Мапу укладено способом якісного фону та етнічних територій. Крім українців, відображено розселення дев’яти інших народів. Щодо українсько-молдавського (К. Ербен виділив тільки румунів) прикордоння автор допустив багато помилок. Українсько-румунську (молдавську) межу він провів через Хотин, Балту, Чернівці зачислено до румунської етнічної території тощо. Однак австрійське географічне товариство високо оцінило наукову вірогідність його карти.

У ***1869 р.*** вийшла карта “Die Ausdehnung der Slaven in der Türkei und den angrenzenden Gebieten” (Експансія слов’янського населення в Туреччині та на суміжних територіях) німецького географа й картографа ***Августа Петерманна*** (August Heinrich Petermann; 1822–1878). Масштаб – 1:3 700 000. Українці, що проживали в межах Австро-Угорської імперії на карті позначені як Рутени (*Ruthenen*), а українці Російської імперії – Руси (*Russen*). У межах української етнічної території, що її охоплює карта, автор виділив такі історико-географічні області: Київ, Поділля, Галичина, Бессарабія та Херсон. На рамці карти напис ***Ukraine*** (Україна). На карті виразно показано орографічні та гідрологічні об’єкти, державні й деякі адміністративні кордони, населені пункти тощо.

Ще одну етнографічну карту А. Петерманна, яка охоплює українські етнічні землі, – “ETHNOGRAPHISCHE KARTE DES RUSSISCHEN REICHES (…) Hauptsächlich nach Rittich und Venjukoff VON A. PETERMANN” (Етнографічна карта Російської імперії) – видано в Німеччині ***1877 р.*** Масштаб – 1:20 000 000, формат – 33×42 см; видавництво C.Hellfahrth in Gotha. У легенді карти серед слов’ян автор виділив русів (Russen), поляків та болгар. На відміну від “Атласу народонаселення Західно-Руського краю за віросповіданнями” О. Ріттіха (1862, 1864), де виділено території переважного розміщення малоросів (українців), великоросів і білорусів, на цій карті всіх об’єднано під спільною назвою Руси (*Russen*).

У Відні ***1878 р.*** вийшла “Ethnographische Karte der europäischen Türkei und ihrer Dependenzen zur Zeit des Beginns des Krieges von 1877 von Karl Sax, K. und K. Österreich-

ungarischer Konsul in Adrianopel” (Етнографічна карта Європейської Туреччини...) ***Карла Закса*** (Carl Sax) – австро-угорського дипломата в Туреччині (видавництво “Gerold in Komm”). Масштаб – 1:3 800 000. Матеріали з етнографії Балканського півострова К. Закс збирав протягом 17 років. У легенді карти відображено взаємозв’язок етнічності й конфесійності. У районі Кілії (гирло Дунаю) позначені *Russen*.

Німецький географ та етнограф ***Ріхард Андре*** (Richard Andree; 1835–1912) видав (***1881***) атлас “Andrees Allgemeiner Handatlas”. Атлас ”Andree’s Allgemeiner Handatlas in sechsundachtzig Karten mit erlauterndem Text.”, названий на честь Р. Андре, видавали з 1881 до 1937 р. В атласі поміщено карту “Volkerkarte von Europa”. Мапу доповнюють чотири карти-врізки (праворуч). Масштаб – 1:20 000 000. Українські етнічні землі розділено між двома імперіями (Австро-Угорською та Російською). Українці Галичини, Буковини та Закарпаття (австро-угорські піддані) позначені як *Ruthenen* (рутени), а українці Росії *Klein-Russen* (малоруси), росіяни – Gross Russen (великоруси), білоруси – Weiss Russen. Автор об’єднав в одну групу “Східні слов’яни” ці три етноси і на карті позначив світло-зеленим кольором. Етнічні межі між ними проведено кольоровою ізолінією. На карті до української етнічної території належить частина Кубані, уся Слобожанщина (у тім числі територія теперішньої Росії), Стародубщина, Пінщина, Берестейщина тощо.

В атласі “Andree-Putzger’s Gymnasial- und Realschul-Atlas, 1890” карта “Volkerkarte von Europa” опублікована без карт-врізок.

У цьому ж атласі поміщено карту “Volkerkarte von Österreich-Ungarn” (Карту народів Австро-Угорщини). Масштаб – 1:4 000 000. Українці, які проживали у межах Австро-Угорської імперії, позначені як Рутени (*Ruthenen*).

В атласі опублікована ще одна етнографічна карта Р. Андре “Volkerkarte von Russland” (Карта народів Росії). Масштаб – 1:13 300 000. На карті способом якісного фону виділено розселення 38 народів. Українці названі *Ruthenen* та *Klein-Russen.* Територію Кубані та всієї Слобожанщини (у тім числі Курщина та Вороніжщина) позначено як українські етнічні землі.

У цьому ж атласі Р. Андре помістив карту релігій “Religionskarte von Österreich-Ungarn”. Масштаб – 1:7 000 000. У Галичині більшість греко-католиків та римо-католиків проживала на південний схід від Львова (Наддністрянщина) – понад 90 % населення.

Етнічні мапи з атласу 1881 р. ідентично відтворені у Четвертому виданні (1885–1890) “Енциклопедичного словника Мейера”. У цьому виданні поміщена мапа Р. Андре “Europa. Volker- und Sprachenkart” (Європа. Карта народів і мов). Масштаб – 1:25 000 000. Українці Австро-Угорщини позначені світло-зеленим кольором як Рутени (*Ruthenen*), українці Росії – як Малоруси (*Klein-Russen*).

Карту Р. Андре “Ethnographische karte von Europa” (Етнографічна карта Європи) опубліковано у 14-му виданні (1892–1895) “Енциклопедії Брокгауз”. Масштаб – 1:21 000 000. Ареал українців, росіян та білорусів на карті позначений одним світло-зеленим кольором (межі між цими етносами проведені ізолінією). Українців названо *Ruthenen* та *Klein-Russen.* На карті до української етнічної території належить частина Кубані та Донщини (у тім числі територія теперішньої Росії), Стародубщина, Пінщина, Берестейщина тощо.

У ***1895 р.*** вийшов англомовний варіант карти “Volkerkarte von Europa” Р. Андре “Ethnographic map of Europe” (Етнографічна карта Європи). Масштаб – 1:20 000 000.

У російській енциклопедії Брокгауза і Ефрона ***1900 р.*** “Етнографічну карту Австро-Угорщини” Р. Андре поміщено як ілюстрацію до статті “Слов’яни”.

На картах Р. Андре крайній західний етнічний ареал розселення українців (рутенів) доходить до рік Попраду, Ториси й Горнаду включно з долинами рік Топлі, Ондави й Лаборця (Свіржави), до міст Кошице й Пряшева. Крайніми північно-східними форпостами сусідніх словацької та німецької етнічних територій були міста й поселення Левоча, Пряшів, Гельниця, Будимир, Кошице.

Карту “Carte Ethnographique de L’Europe” (Етнографічну карту Європи) 1885 р. поміщено в четвертому виданні тритомної праці ***А. Марга*** “La Géographie militaire de A. Marga” (Військова географія). На ній показано мовні групи та етноси. Слов’яни позначені одним кольором (світло-зеленим). У межах кольорового фону штрихом проведено межу між етносами. Автор виділив українців (малоросів) (Peitits Russes), білорусів, росіян та ін. Проте, на відміну від німецьких та австрійських етнографічних карт, тут українська етнічна територія значно звужена.

Основоположник угорської картографії ***Мано Когутович*** (Kogutowicz Manó; 1851–1908) за даними перепису населення 1880 р. видав у Будапешті 1886. “ A magyar szent korona országainak ethnográphiai térképe az 1880-ik évi népszámlálás adatai alapján” (Етнографічну карту Угорщини). Масштаб – 1:1 152 000. Способом якісного фону на карті позначено 10 етносів, що проживали на території Угорського королівства. Серед цих народів є й українці (русини) Закарпаття (*Ruthen*). Межа між українцями та угорцями (на південному заході) пролягає по лінії Ужгород–Мукачево–Хуст. Карта цікава ще тим, що на ній поміщена етнічна таблиця по комітатах (жупах). Загальна кількість русинів – 345 187 осіб. Для порівняння: у 1857 р. українців на Закарпатті проживало 440 тис. осіб згідно з офіційним переписом. Проте внаслідок асиміляторських зусиль правлячої угорської верхівки частка угорців поступово зростала. У 1900 р. українців налічувалося – 410 тис. (за переписом). Щоправда, за неофіційними даними, протягом усього зазначеного періоду тут проживало до 600 тис. українців (І. Срезневський, С. Томашівський, Г. Бідерман, М. Драгоманов).

На угорській карті ***“Európa néprajzi térkép”*** (Етнографічна карта Європи) 1895 р. (видавництво: Posner Károly Lajos és fia; розмір аркуша – 23,8×29,5 см) виділено українців (малоруси *Kis-Oroszok*), білорусів (Feher-Oroszok) та росіян (великоруси Nagy-Oroszok). Проте в легенді карти їх об’єднано загальною назвою руси (Oroszok). Крім малорусів (Kis-Oroszok), на півдні України позначено ще один український субетнос – *V. ruthenek.*

Отже, сьогодні дослідження питань української та зарубіжної етнокартографії щодо формування етнічного складу населення України загалом і окремих її регіонів зокрема посідають вагоме місце в науці. Етнографічні карти є своєрідним джерелом знань, що потрібні нам для ліпшого розуміння своєї історії та культури, оскільки дають інформацію не тільки про межі України, а й про етнографічне розмаїття нашої держави.

На всіх вивчених картах українці (рутени, русини, південноруси, малоруси, козаки тощо) позначені як окремий народ, і це стало одним з поштовхів процесу формування української модерної нації у XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Галушко К.* Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до XX століття. К., 2013. 143 с.
2. *Падюка Н.* Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.) // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2008. № 1. С. 435–458. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lnnbyivs_2008_1_28
3. *Ровенчак І., Симутіна А.* Перші етнічні карти українських земель // Пам'ятки України. 1992. № 1. С. 22–26.
4. *Сосса Р. І.* Історія картографування території України. К.: Либідь, 2007. 336 с.
5. Atlas Ethnographique des provinces habitées en totalité ou en partie par des Polonais [Карти] / par R. d'Erkert. St. Petersbourg, 1863.
6. *Berghaus H.* Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie / Nach Bernardi, Šafařik, und eigenen Untersuchungen von HBgs. [H. Berghaus]. Febr. 1845. [Без м-бу] / Gotha: Bei J. Perthes, 1846 // Dr. Berghaus' Physikalischer Atlas. Bd. 2. Abth. 8. Ethnographie. Арк. 10. Gotha: Verlag v. Justus Perthes, 1848.
7. *Berghaus H.* Ethnographische Karte von Europa / Auf F. v. Stulpnagels geogr. Zeichnung zusammengestellt v. H. B[erghaus] im Marz 1845, in Stich vollendet November 1846. 1:6 000 000. Gotha: Bei Justus Perthes, 1847 // Dr. Berghaus' Physikalischer Atlas. Bd. 2. Abth. 8: Ethnographie. N 5–8. Gotha: Verlag v. Justus Perthes, 1848.
8. *Csaplovics J.* Ethnographische Karte des Königreichs Ungern sammt Kroatien, Slawonien, der ungarischen Militargrenze und der Seeküste / Nach Lipszky. Без м-бу. [Leipzig], 1829.
9. *Czoernig K. F.* Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie: in vier Blättern. 1:864 000. Wien, 1855.
10. *Frohlich R. A.* Neueste National und Sprachenkarte des Österreichischen Kaiserstaates und der angrenzenden Theile, mit genauer Angabe der einzelnen Sprachfamilien. Wien, 1849.
11. *Häufler J. V.* Sprachenkarte der Österreichischen Monarchie sammt erklärender Übersicht der Volker dieses Kaiserstaates, ihrer Sprachstamme und Mundarten, ihrer örtlichen und numerischen Vertheilung. Ofen, 1845.
12. Physisch-Statistisch und Politischer Atlas von Europa ... in 6 Karten gross Format, schon illuminirt, mit erklärendem Text am Rand. Verfertiget zum Selbst Studium und der Tugend gewidmet von C. Desjardins. Wien 1837. Zu haben bei dem Verfasser, Haarmarkt No. 731, und in allen soliden Kunst – und Buchhandlungen Deutschlands.
13. *Raffelsperger F.* Grosser Hand-Atlas Über Alle Theile Der Erde. Wien, 1860.
14. *Šafařik P. J.* Slovansky Narodopis. Praha, 1842.
15. *Šafařik P. J.* Slovansky zeměvid. [М-б у геогр. милях]. Praha, 1842.

REFERENCES

1. Galushko, K. (2013). *Ukraine on European map: Ukraine and Ukrainians in cartography from ancient to XX century*. Kyiv, 143 p. (in Ukrainian).
2. Padjuka, N. (2008). Beginnings of Ukrainian ethnocartography (second half of the XIXth c.). *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoi biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka, 1*, 435–458. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/lnnbyivs_2008_1_28 (in Ukrainian).
3. Rovenchak, I., & Sumytina, A. (1992). First ethnic maps of Ukrainian lands. *Pam'iatky Ukrainy, 1*, 22–26 (in Ukrainian).

4. Sossa, R. (2007). *History of cartography of the territory of Ukraine*. Kyiv: Lybid‘, 336 p. (in Ukrainian).
5. d'Erkert, R. (1863). *Atlas Ethnographique des provinces habitées en totalité ou en partie par des Polonais*. St. Petersbourg, (in French).
6. Berghaus, H. (1845). *Ethnographische Karte der Osterreichischen Monarchie*. 10 p. (in German).
7. Berghaus, H. (1845). Ethnographische Karte von Europa. *Ethnographie, 5–8* (in German).
8. Csaplovics, J. (1829). *Ethnographische Karte des Königreichs Ungern sammt Kroatien, Slawonien, der ungarischen Militargrenze und der Seeküste*. Leipzig (in German).
9. Czoernig, K. (1855). *Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie: in vier Blättern.* 1:864 000. Wien (in German).
10. Frohlich, R. (1849). *Neueste National und Sprachenkarte des Österreichischen Kaiserstaates und der angrenzenden Theile, mit genauer Angabe der einzelnen Sprachfamilien.* Wien (in German).
11. Häufler, J. (1845). *Sprachenkarte der Österreichischen Monarchie sammt erklärender Übersicht der Volker dieses Kaiserstaates, ihrer Sprachstamme und Mundarten, ihrer örtlichen und numerischen Vertheilung*. Ofen (in German).
12. *Physisch-Statistisch und Politischer Atlas von Europa ... in 6 Karten gross Format, schon illuminirt, mit erklärendem Text am Rand. Verfertiget zum Selbst Studium und der Tugend gewidmet von C. Desjardins* (1837). Wien. Zu haben bei dem Verfasser, Haarmarkt No. 731, und in allen soliden Kunst - und Buchhandlungen Deutschlands (in German).
13. Raffelsperger, F. (1860). *Grosser Hand-Atlas Über Alle Theile Der Erde.* Wien.
14. Šafařik, P. J. (1842). *Slovansky Narodopis*. Praha (in Czech).
15. Šafařik, P. J. (1842). *Slovansky zeměvid*. Praha (in Czech).

Стаття: надійшла до редакції 30.05.2017
доопрацьована 25.10.2017
прийнята до друку 11.01.2018

ETHNIC MAPS OF UKRAINIAN LANDS IN WORKS OF WEST-EUROPEAN SCIENTISTS OF XIX CENTURY

Andriy Baitsar

Ivan Franko National University of Lviv,
P. Doroshenko St., 41, UA – 79007 Lviv, Ukraine,
e-mail: andro1966@ukr.net

The study examined the development of ideas of the limits of the Ukrainian people settling in connection with the compilation of ethnographical maps of Austrian and Russian monarchies since the 20s of XIX century. The views of researchers who have studied this question in different periods are analyzed.

For the first time, the Ukrainian ethnic territory was reflected in printed form in 1477 in Bologna edition of C. Ptolemy's "Geography". The map was prepared by the chalcography method with a minor reworking of N. German. Since then this map was included to all of 57 editions of this "Geography" until 1730.

Changes in the boundaries of the settling of the Ukrainian nation were tracked based on a detailed study and analysis of cartographic sources, summarizing the results of ethnographic, historical and geographical research of Ukrainian ethnic territory.

Regular censuses of the population were introduced in the early XIX century in many European countries and ethnographic research connected with the Ukrainian national revival was significantly intensified. It created the objective preconditions for the beginning of ethnic mapping in the 1820s. It was possible to map the composition of the population in detail, individually by settlements and to determine the absolute and relative part of a separate nationality in a certain territory.

Basic cartographic works reflected the ethnic Ukrainian territory were chronologically depicted. A description of many ethnic maps was made. The history of the ethnographic mapping of the territory of the settling of Ukrainians was chronologically analyzed based on the processing a significant number of maps and literature sources.

Key words: ethnographic research, map, Ukrainian lands, ethnos.